

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Шашенкова Дмитра Михайловича за темою «Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

1. Актуальність теми дослідження.

Психологія як унікальне людське знання і практика, має досить давню передісторію і відносно нову історію наукового вивчення. Бурхливий багатогалузевий розвиток психології в ХХ та ХХІ століттях засвідчив, що психологічні дослідження не залишили поза своєї уваги майже жодної галузі людського буття і сьогодні продовжують вивчати феномени і закономірності розвитку та функціонування психіки від океанських глибин до безкінечного космічного всесвіту.

Серед галузей психології виділяється психологія діяльності в особливих умовах, яка традиційно вивчала психологічні особливості функціонування людей в складних, стресогенних умовах із наявністю загрози для їх життя і здоров'я. Сучасний науковий дискурс зазначеної галузі психології, що оформилась як спеціальність 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», надзвичайно широкий і включає до своєї предметної області діяльність пожежних, рятувальників, співробітників правоохоронних та спеціалізованих органів, військовослужбовців, космонавтів, льотчиків, моряків, шахтарів, спортсменів та інших фахівців екстремальних професій, а також осіб, що стали жертвами надзвичайних подій. Про науково-практичний інтерес і затребуваність психології діяльності в особливих умовах свідчать численні фундаментальні і прикладні наукові дослідження, що проведені у світі. Зокрема, тільки за 30 років незалежності з 1991 року в Україні опубліковано сотні монографічних досліджень, успішно захищено 230 кандидатських і докторських дисертацій з проблематики зазначеної галузі.

Разом із тим, на сьогодні зазначені дослідження в галузі психології діяльності в особливих умовах недостатньо систематизовані, не чітко визначений її предмет, проблемне поле та методологія. Потребують ґрунтовного вивчення та аналізу періоди становлення і розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», визначення перспектив її подальшого розвитку з урахуванням особливостей історичного шляху та сучасного стану, потреб психологічної науки в цілому та запитів суспільної практики в цій галузі знання. Тому тема дисертаційної роботи Д.М. Шашенкова є своєчасною і актуальною, розв'язання окреслених проблем сприятиме більш повному розумінню ролі та місця спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» в сучасній вітчизняній психологічній науці.

2. Нові факти, одержані здобувачем та найбільш істотні наукові результати, що містяться в дисертації.

У результаті дослідження автором теоретично обґрунтовано та всебічно вивчено походження, становлення, зміст та динаміку психологічних знань, відображених в продуктах діяльності вітчизняних вчених та пов'язаних з життєдіяльністю людини в особливих умовах. Зокрема, вирішено завдання цілісного розгляду психології діяльності в особливих умовах від зародження у вітчизняній суспільній думці до теперішнього часу. Визначено сутність вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», її особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле; розкрито гендерну складову цієї спеціальності; здійснено наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень, що найчастіше використовуються в межах цієї спеціальності.

Вагомим науково-практичним досягненням слід вважати проведену проблемно-хронологічну класифікацію кваліфікаційних наукових праць, захищених в основних вітчизняних центрах з дослідження проблем психології діяльності в особливих умовах (Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького; Національний університет цивільного захисту України; Національний університет оборони України імені

Івана Черняхівського; Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба). Наукову цінність представляють авторський підхід до процесу узагальнення результатів теоретичних та експериментальних (емпіричних) психологічних досліджень, що накопичились за певний період часу, а також внесок здобувача у розкриття структури та категоріального статусу методологічних основ психологічних досліджень.

Позитивної оцінки заслуговує проведений прогностичний аналіз основних варіантів розвитку наукових розробок з проблем психології діяльності в особливих умовах в майбутньому. Вихідними показниками цього прогнозу запропоновано обрати актуальні рівні інституціоналізації даної галузі психологічної науки та соціального замовлення, як інтегрального показника затребуваності спеціального знання суспільством та державою.

3. Рекомендації щодо використання результатів і висновків дисертації.

Безперечними практичними здобутками роботи є те, що представлені у кваліфікаційній науковій праці результати дозволяють доповнити історію розвитку вітчизняної психології на основі урахування динаміки формування одного з її напрямків, розширити джерельну базу історико-психологічних досліджень, концептуалізувати підхід до вивчення історії становлення та розвитку наукового спрямування та галузі психології.

Отримані результати і висновки дисертації можливо використовувати для вдосконалення навчально-методичних комплексів з історії вітчизняної психології, навчальних програм, що використовуються в підготовці та перепідготовці кадрів у галузі екстремальної та кризової психології, психології діяльності в особливих умовах, а також у процесі розробки рекомендацій та цільових програм щодо психологічного забезпечення діяльності працівників сектору безпеки та оборони України з метою мінімізації негативних психологічних наслідків їх діяльності в умовах надзвичайної ситуації природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру.

4. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і

рекомендацій, сформульованих у дисертації.

У своїй роботі Д.М. Шашенков визначив адекватні змісту загальну мету, об'єкт, предмет, наукову новизну, гіпотезу й інші методологічні та прогностичні складові наукового дослідження. Ґрунтовність виконаного дослідження забезпечується глибоким науковим аналізом основних тверджень і положень роботи, списком використаних й опрацьованих джерел (274 найменувань), методично й організаційно доцільних дослідницьких процедур. Об'єктивність і надійність результатів дослідження не викликають сумнівів. Дисертація пройшла перевірку на наявність плагіату за допомогою програми Unicheck, принципи академічної доброчесності дотримані.

Одержані результати рекомендовані для використання в освітньому процесі Національного університету цивільного захисту України під час підготовки фахівців, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Екстремальна та кризова психологія» за третім (доктор філософії) рівнем вищої освіти за спеціальністю 053 – «Психологія». А також використані в освітньо-науковій діяльності Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба при розробці програми та методики курсової підготовки фахівця SERE-психології для Повітряних Сил Збройних Сил України та реалізовані у науково-дослідній роботі шифр «Ізоляція-ПС» (номер державної реєстрації № 0121U112617) при розробці проекту стандарту реінтеграції (відновлення) льотно-підйомного складу Повітряних Сил Збройних Сил України, звільненого з примусової ізоляції. Наведене засвідчує 2 довідки про впровадження.

5. Повнота викладу результатів дослідження в опублікованих роботах і оцінка наукового рівня публікацій.

Результати дисертаційного дослідження відображені в 12 публікаціях. З них 4 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, а також 8 публікацій апробаційного характеру. Наукові публікації достатньо повною мірою висвітлюють основні наукові результати дисертації, засвідчують високий рівень оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Важливим є

також те, що результати дослідження дістали апробацію на 8 науково-практичних конференціях.

6. Оцінка змісту дисертації та її завершеність загалом.

Дисертація складається з анотації, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. У роботі чітко представлений науковий апарат дослідження, забезпечено відповідність завдань та висновків, які логічно вибудовуються зі змісту основної частини дисертації. Структурна побудова, зміст, висновки, що викладені в анотації, відображають основні положення дисертації. Оформлення дисертації відповідає державному стандарту, що висувається до такого роду наукових робіт.

У **першому розділі** «Загальні стандарти захисту кваліфікаційних наукових праць за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»: історія та сучасність» представлено результати аналізу історії дисертацієведення. Констатовано, що за часи незалежності в Україні розробляється та багаторазово змінюється перелік наукових спеціальностей, затверджується порядок підготовки здобувачів вищої освіти ступеня кандидата та доктора наук, організовується експеримент з присудження ступеня доктора філософії, трансформуються повноваження ВАК/ДАК, змінюється назва спеціальності 19.00.09 з «Психологія праці в особливих умовах» на «Психологія діяльності в особливих умовах», а також сфера її досліджень.

Представлено коло професій, які входять до предметної області спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах», а також виявлено міждисциплінарні зв'язки зазначеної спеціальності з біологічними, технічними, історичними, юридичними, педагогічними, медичними, військовими, соціологічними науками, національною безпекою та державним управлінням.

У **другому розділі** «Ретроспективний аналіз проблем психології діяльності в особливих умовах» розкрито зародження ідей психології діяльності в особливих умовах в історичному контексті. Визначено та ґрунтовно охарактеризовано періоди становлення та розвитку зазначеної галузі, серед яких

такі: 1) початок зародження ідей психології діяльності в особливих умовах (IX – XVIII століття); 2) період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як прикладного напрямку науки про людину (середина XVIII століття - рубіж XIX – XX століть); 3) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі радянської психологічної науки (початок XX століття – розпад СРСР); 4) науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі сучасної вітчизняної психологічної науки (1991 – 2021 рр.).

Особливу увагу було приділено розгляду проблем спеціальності психології праці/діяльності в особливих умовах радянського періоду, зокрема особистісних якостей рядового і командного складу, психогенних реакцій екстремальних умов діяльності та їх профілактики, когнітивних аспектів працездатності, емоційної стійкості та психологічної підготовки льотного складу і підводників, професійно-психологічного відбору, психологічної підготовки до діяльності, моделювання умов екстремальної діяльності, дослідження психологічних аспектів професійної діяльності в умовах космічного польоту, психологічної реабілітації військовослужбовців в постекстремальний період тощо.

У **третьому розділі** «Науковий період розвитку психології діяльності в особливих умовах, як галузі вітчизняної психологічної науки (1991 – 2021 рр.)» детально проаналізовано процес розвитку зазначеної спеціальності в період незалежності України. Наведено ієрархію основних проблем, які цікавили вітчизняних психологів вищої кваліфікації в межах спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», серед яких: особистість; психологічна підготовка, психологічна готовність; діяльність; негативні психічні стани; стрес та копінг-стратегії; колектив (група, команда, екіпаж, відділення, розрахунок); психологічна адаптація; професіографічний аналіз основних видів ризиконебезпечної діяльності; психологічна допомога та підтримка; професійно-психологічний відбір; реабілітація, реадaptaція, постізоляційний період. Здійснено наукову характеристику спрямованості методів психологічних досліджень в межах цієї спеціальності.

Досліджено гендерну складову вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». Встановлено, що більшість кваліфікаційних наукових праць за вищезазначеною спеціальністю захищено чоловіками (151 праця, або 66% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць). Жінками захищено 79 дисертацій, що становить 34% від загальної кількості захищених кваліфікаційних наукових праць за період 1991-2021 рр.

Заслуговує на схвалення аналіз та систематизація основних варіантів подальшого розвитку вітчизняної психології діяльності в особливих умовах. Обґрунтовано, що найбільш конструктивним варіантом, при якому зростає можливість зміцнення самостійного статусу психології діяльності в особливих умовах, є її розвиток як поліпарадигмальної галузі наукового знання. Це передбачає вирішення дослідницьких завдань різними засобами та організаційними формами наукової та практичної діяльності на підставі різних методологічних підходів та різнорівневе психологічне пояснення феноменів, що вивчаються, де кожен рівень є значущим і самостійним за наявності взаємозв'язків між рівнями.

Дисертацію можна вважати завершеною науковою працею.

7. Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації.

У цілому, позитивно оцінюючи наукове і практичне значення отриманих результатів дослідження Шашенкова Дмитра Михайловича, зазначимо окремі дискусійні положення та висловимо зауваження й побажання до змісту роботи:

1. В роботі активно застосовувався метод контент-аналізу, як формалізована процедура вивчення текстової і графічної інформації, з переведенням її в кількісні показники та здійснення статистичної обробки, про що власне зазначається в дисертації на стор. 127. Але у рубриці «Методи дослідження» вступу дисертації цей методів окремо не зазначено.

2. В періодизації становлення та розвитку спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах», представлений у роботі (стор. 56, 117, 125, 128, 198) останній науковий період розвитку психології діяльності в

особливих умовах, як галузі сучасної вітчизняної психологічної науки датується періодом 1991 - 2021 рр. Ймовірно 2021 рік був визначений останнім захистом наукової кваліфікаційної роботи, проте, предмет роботи, а також зазначена джерельна база дослідження не обмежується лише вивченням кваліфікаційних наукових робіт, крім цього в роботі дійсно розглядалися праці з психології діяльності в особливих умовах або суміжних галузей після 2021 року (Психологічна служба правоохоронних органів України: навч. посіб. / В.С. Медведєв, О.І. Кудерміна, Д.А. Горбунко. Київ. 2022). Тому коректніше було зазначити останній етап в періодизації з 1991 р. - до теперішнього часу, що підкреслює подальшу динаміку зазначеної галузі психології, а не констатує її завершення у 2021 році. Як побажання з удосконалення періодизації пропонуємо додатково включити останнім етапом розвитку спеціальності 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах – новітній вітчизняний етап з лютого 2022 року - після початку повномасштабної війни проти України. Це дійсно відобразатиме реальну актуальність і затребуваність даної галузі психології на сучасному етапі та її подальші перспективи.

3. Бажано було більш стисло сформулювати завдання роботи, при цьому уникнути певного дублювання завдань. Наприклад в першому пункті завдань зазначається «на основі генезу вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах» *визначити її предмет та проблемне поле; окреслити коло професій, які входять до її предметної області...*», в іншому пункті наводиться «...дослідити процес розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09 - «Психологія діяльності в особливих умовах»; *визначити її сутність, особливості, специфічні риси, напрямки та категоріальне поле*». До того ж питання розвитку спеціальності також зазначається ще в одному пункті «На основі ретроспективного аналізу проблем психології діяльності в особливих умовах *обґрунтувати та охарактеризувати періоди становлення та розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09*».

4. На наш погляд, цікавим було б проведення опитування (анкетування, інтерв'ю тощо) провідних науковців та практиків, які працюють у межах галузі

(спеціальності) психології діяльності в особливих умовах, про їх бачення стану, актуальних проблемних питань та перспектив розвитку зазначеної спеціальності.

5. Попри проведений безперечно науково цінний аналіз періодизації становлення та розвитку вітчизняної спеціальності 19.00.09, дисертація, на наш погляд, дещо переобтяжена описом питань походження і розвитку дисертацієведення, історії української державності, військової справи, різних військових і соціально-політичних подій (від часів Київської русі, українського козацтва до історичних подій 19-20 століття).

8. Висновок.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що в дисертації на тему «Генезис вітчизняної спеціальності 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» науково обґрунтовані результати, що засвідчують розв'язання здобувачем комплексної психологічної проблеми щодо визначення фундаментальних характеристик теоретико-емпіричних напрацювань вітчизняних дослідників у галузі психології діяльності в особливих умовах. Дисертаційна робота є завершеним, самостійним науковим дослідженням, що відповідає вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою КМУ від 12.01.2022 № 44, а її автор Шашенков Дмитро Михайлович заслуговує присудження освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія.

Офіційний опонент:

Перший проректор

Міжнародного гуманітарного університету

доктор психологічних наук, професор

Василь ЛЕФТЕРОВ

Згідно завіряю

